

Rendhagyó recenzió egy rendhagyó szerzőről

Nagy Pongrác: Mindenkinék: A rendszerváltás gazdaságpolitikája
Második, bővített kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004, 382 o.

Nagy Pongrác több, gyakorlatilag ugyanazzal a témával, a rendszerváltás gazdaságpolitikájának kemény bírálatával foglalkozó kötetet tett közzé 2001 és 2004 között (lásd a recenzió végén a *Hivatkozásokban*). Vezető elméleti közgazdasági folyóirat mindaddig azonban nem közölt rólok recenziót.¹ Ezért szerintem ideje, hogy elméleti szempontból is mérvadó folyóirat is foglalkozzék ezekkel a művekkel.

Nagy Pongrác könyvei elsősorban azért rendhagyók, mert a lehető legélesebben bírálják, sőt, provokálják az első két kormány gazdaságpolitikáját (a könyvekben csak elvéve található 1998 utáni adat), és a hazai közgazdaságtudománynak az – ezzel a gazdaságpolitikával lényegében véve egyetértő – főirányát.

A magyar közgazdaságtudománynak, sőt, a világ közgazdaságtudományának szüksége van az új gondolatokra. Nem negligálhat vagy utasíthat el egy szerzőt lényegében véve azért, mert amit ír, vagy ahogyan ír, rendhagyó, nem konvencionális vagy akár nonkonformista. Nagy Pongrác esetében lényegében ez történt. Különösképpen nem történhet meg ez akkor, ha a szerző tételeit részletekbe menő statisztikai elemzéssel is alátámasztja. Ez a statisztikai elemzés az időrendben első műben (*Nagy [2001a]*) a legrészletesebb. Ha egyes állításai vitathatók is, munkájának egésze nem negligálható. E recenzióval hozzá szeretnék járulni ahhoz, hogy a magyar közgazdaságtudomány megadja Nagy Pongrácnak az őt megillető helyet.

Nagy Pongrác legélesebben a Valutaalapot kritizálja, és más vezető nemzetközi intézményeket is, ez azonban *Stiglitz [2002]* könyvének megjelenése óta már nem tekinthető rendhagyónak. Kritikájának lényege, hogy a transzformációs válság elmélyülése megfelelő politikával elkerülhető lett volna. Ez a megállapítás valóban rendhagyó, és éles kritikája nemcsak a magyar gazdasági vezetésnek és a magyar közgazdaságtudománynak szól, hanem az ezek magatartását és álláspontját döntő mértékben meghatározó nemzetközi intézményeknek és a közgazdaságtudományi főiránynak is.

A szerző alaptétele – amely a kötet mottójában is szerepel – a 75. oldal első bekezdésében jelenik meg: „1989-ben a magyar gazdaság nem volt válságban. Sőt, szinte minden feltétel adott volt ahhoz, hogy a piacgazdaságra fokozatosan áttérve nagyarányú gazdasági fejlődés induljon el. [...] A magyar gazdaság helyzete nem volt kedvező, de nem is volt súlyos, még kevésbé aggasztó.” Ezt a rendhagyó tételt a szerző, akinek egyik legnagyobb erőssége a számszerű bizonyítás mindenre kiterjedő alkalmazása, a következő makroökonómiai adatokkal támasztja alá. „Az 588 millió dolláros *folyó fizetésimérleg-hiány*, a BHT [= GDP] 2 százaléka, finanszírozható hiány volt [...] Az *államháztartás hiánya*, a BHT 3,4 százaléka, nemzetközi összehasonlításban alacsonynak számított, s viszonylag szintén alacsony volt az *államháztartás belső adóssága* (a BHT 46 százaléka.” (*Nagy [2004a]* 75. o. – kiemelés az eredetiben) „Az egyetlen gazdasági mutató, amely aggodalomra adott okot, a bruttó hazai termék 71 százaléka rúgó *külső adósság*

¹ Csak egy ismertetésről tudok (*Savanyú kórkép [2005]*), ez a rövid és eléggé tendenciózus írás azonban érdemi recenzióknak nem tekinthető.

volt. Ez a probléma könnyen megoldható lett volna az adósság egy részének elengedésével. Az adósságelengedés, nemcsak kormány-, de bankhitelek esetében is, éppen akkor vált bevett nemzetközi gyakorlattá.” (77. o. – kiemelés az eredetiben) Végül: „A válság egyetlen oka a külföldi sugallatú, alapjában hibás gazdaságpolitika volt.” (331. o.). Mindez félreérthetetlen és világos beszéd, és ezek után van miről vitatkozni.

Az első rész a hazai és nemzetközi környezettel foglalkozik. Az 1. fejezet kíméletlen bírálatot ad a hazai környezetről, a tekintélytiszteletről, a színvonalról, a tájékoztatlan-ságról, az illúziókergetésről és az alapos munka hiányáról. A 2. fejezet azt írja le, hogy a monetarizmus és a neoliberalizmus, annak ellenére, hogy vitathatatlan sikerre vezetett két élvonalbeli fejlett országban az infláció megfékezése terén, nem tekinthető általános gyógyírnak. A 3. fejezet a globalizációval foglalkozik, és – Stiglitzre, Tobinra és Sorosra hivatkozó kritikái megjegyzései ellenére – arra jut, hogy „a globalizáció a legtöbb vonatkozásban haladás. [...] Csupán a globalizáció szabályozásáról, megfelelő keretek közé szorításáról lehet szó, úgy, hogy előnyei megmaradjanak, káros következményei pedig minimálisra csökkenjenek” (33. o.). A 4. fejezet a Valutaalap történetét, működését és a szerző felfogása szerinti fogyatékosait, valamint – a szerzőre jellemző aprólékos pontossággal – a Valutaalap és Magyarország kapcsolatának történetét, a megkötött egyezményeket és ezek teljesítését vagy felmondását ismerteti. Az 5. fejezet a Világbankot, valamint a Világbank és Magyarország kapcsolatának történetét ismerteti, tételesen felsorolva a Világbank által finanszírozott programokat, és kitérve a Wolfensohn által kezdeményezett SAPRI-jelentésre.² Végül az első rész utolsó, 6. fejezete a szerző által vizsgált kilencvenes évek gazdaságpolitikájának céljait, módszereit és eszközeit tekintti át. Szerinte hibás volt a diagnózis, és hibás volt a gyógymód: nem volt eleve válság, de a kereslet mesterséges visszafogása a gazdaság stagnálását gazdasági hanyatlássá változtatta át.

A második rész a magyarországi egyensúly- vagy konjunktúrapolitika elemeit tárgyalja. E rész első és így a könyv 7. fejezete a pénzpolitikával foglalkozik, részletesen leírva az ebben az időben követett monetáris politika történetét. A magyar gazdasági visszaesés fő okának a restriktív monetáris politikát tartja. A közölt adatok, a vállalkozói hitelkamat és az alapkamat közötti 12 százalékos meghaladó különbség, a 7 százalékpontot meghaladó kamatrés, a 15-16 százalékos tartalékráta és a vizsgált időszak elején még ténylegesen érvényesülő adminisztratív hiteladagolás valóban elegendő egy gazdaság teljes le- vagy akár megfojtására. A 100. oldalon közölt számok szerint Magyarország hitelellátása 1999 végén még mindig a legrosszabb volt a vizsgált összes ország, köztük öt kelet-közép-európai ország között. A fiskális politikával foglalkozó 8. fejezet ezzel ellentétben a 109. oldalon azt állapítja meg, hogy a fiskális politika 1990 és 2000 között valószínűleg semleges volt, és nem járult hozzá a gazdaság hanyatlásához. A fejezet ez utáni része a belföldi államadósság keletkezését írja le, és mindenekelőtt a bankkonsolidációt, valamint az adósságátminősítést helyteleníti, továbbá az általa humánfejlesztésnek nevezett egészségügyi, szociális, oktatási, kulturális és tudományos célú költségvetési kiadások fenntartása mellett érvel. A 9. fejezet a jövedelempolitikát tárgyalja. Egyrészt kimutatja, hogy Magyarországon még mindig lehetséges a konjunkturális jövedelempolitika, és ez volt a reálkereset-csökkentés legfontosabb eszköze. Másrészt azt a nézetet fejt ki és támasztja alá számszerűen is, hogy az országban a szegényebb néprétegektől a tehetősebbek javára történő jövedelemátcsoportosítás, azaz strukturális jövedelempolitika folyt, sőt hogy ezt a Bokros-csomag hivatalos programként hirdette meg (143. o.). Végül az árfolyam-politikával foglalkozó 10. fejezet elsősorban a forint hosszú időn át folytatott

² Kezdeményezés a szerkezetváltás közös felülvizsgálatára (*Structural Adjustment Participatory Review Initiative*).

reáffektív felértékelését támadja, aminek nyilván az infláció visszaszorítása volt a célja, de a külkereskedelmi mérleg pozíciójának romlása lett a következménye.

A szerző nézetei és az első két kormány által követett gazdaságpolitika közti alapvető ellentét már ezekben a fejezetekben is félreérthetetlenül megmutatkozik, ez azonban még hangsúlyozottabb a külsőadósság-politika terén. Ezt a kérdést a külsőadósság- és integrációs politikával foglalkozó harmadik rész első és a könyv 11., legterjedelmesebb fejezete tárgyalja. A fejezet legnagyobb része az 1990-es évek elejének helyzetét és az ekkor a szerző és a hivatalos magyar gazdaságpolitika képviselői között folytatott vitát ismerteti.

Az itt leírtak szerint az 1997-ig követett magyar gazdaságpolitika „százszázalékos sikerre” vezetett. „Magyarország mindig pontosan és hiánytalanul fizette az adósságszolgálatot Nemcsak az adósságszolgálatot fizette, de 1996-ban és 1997-ben sikerült az adósságot [...] jelentősen csökkenteni. [...] 1997 óta valamelyest csökkent az adósságnak a gazdaságra nehezedő terhe, [...] javult a fizetőképesség, [...] sőt, [...] valamelyest javult Magyarország külföldi adósságának minősége is. [...] 1996 óta folyamatosan javult az ország hitelképességi minősítése [...], de még messze van az 1982. előtti szinttől.” (222–223. o.) Nagy volt azonban „a siker ára” is. „Magyarország 1988-tól 1996 augusztusáig igen szigorú kereslet-visszafogó politikát követett. [...] *Elsősorban és döntően* a restriktív gazdaságpolitikának volt a következménye az a gazdasági válság, [...] amely miatt 7 év alatt kiesett 3 teljes év termelése. [...] A rendszerváltáskor általános volt az a (szerintünk téves) vélemény, hogy »Magyarországot csak a külföldi tőke segítheti ki a válságból«. [...] *Tény az, hogy Magyarországon a gazdasági rendszerváltás nettó külföldi tőkeimport nélkül történt*” (223. o. – kiemelés az eredetiben). Végül a szerző ezzel kapcsolatos értékítéletét valószínűleg a következő bekezdés fejezi ki a legjobban: „Érdekes a Lengyelországgal való összehasonlítás. Ez az ország 1981 óta nem fizeti az adósságszolgálatot úgy, ahogy ezt a szerződésekben vállalta; 1990 végéig 14 milliárd dollár hátralékot halmozott fel; 1991-ben és 1994-ben hitelezői összesen 13,5 milliárd dollár értékben csökkentették adósságát. A lengyel gazdaság a rendszerváltás után, 1991-ben érte el a mélypontot; a BHT akkor 18,5 %-kal volt kevesebb, mint 1989-ben. Magyarország körülbelül ugyanezt a mélypontot érte el 1993-ban. 1997-ben a lengyel BHT 10,2 %-kal meghaladta az 1989. évit, míg az adósságszolgálatot pontosan fizető Magyarország még 9 %-kal *alatta maradt.*” (225. o. – kiemelés az eredetiben.)

A könyv hátralévő részei ismét csak egészen röviden ismertethetők. Az integrációs politikával foglalkozó 12. fejezet szerint a szerző szükségesnek tartotta volna ugyan költség–haszon elemzés végzését a csatlakozás kérdéséről, de alapvető megállapítása az, hogy „az unió közel félszázados története sikertörténet” (258. o.). A szerző által vizsgált időszak gazdaságpolitikájának következményeivel foglalkozó negyedik rész első, vagyis a könyv 13. fejezete az inflációval foglalkozik. Legfontosabb megállapítása e sorok írója szerint az, hogy „a magyar kormány az 1988 és 1992 közötti sorozatos egyszerű áremelkedéseket keresletvonzatú inflációnak tekintette, és példátlanul szigorú kereslet-visszafogó politikával próbálta orvosolni. Ez a politika teljesen sikertelen volt az árszintemelések mérséklésére, [...] viszont [...] példátlanul súlyos gazdasági válságot eredményezett.” (280. o. – kiemelés az eredetiben.) A külgazdasági egyensúllyal foglalkozó 14. fejezet legfontosabbnak látszó megállapítása ugyanakkor az, hogy „az árumérleg alapjaiban nagyot javult 1994-ben, s néhány apróbb gazdaságpolitikai intézkedéssel – mint például a forint reáffektív leértékelésének folytatása és a hazai áruk kínálatának további erélyes növelése – a folyó fizetési mérleg hiányát finanszírozható hiánnyá lehetett volna csökkenteni” (292. o.). Ebből egyenesen következik, hogy a Bokros-csomag a szerző szerint fölösleges volt. A foglalkoztatottsággal foglalkozó 15. fejezet szerint viszont „az alacsony termelékenység alacsony munkabérekkel párosulva nem rontja a nemzetközi versenyképességet. Ugyanakkor a teljes foglalkoztatottsággal elkerülhetők a tömeges mun-

kanélküliséggel járó [...] munkaerő-berendezkedés társadalmi problémái”, „hiszen ez kitűnően bevált a Távols-Keleten” (299. o.). Végül a 16., a fenntartható gazdasági növekedés címet viselő fejezet elsősorban a válság következményeit, az utószó pedig elsősorban a jövőre vonatkozó javaslatokat tárgyalja.

Ennek a recenzióknak a célja csak a figyelem felhívása és az ismertetés lehet. Semmiképpen sem foglalkozhattam a terjedelmes számanyag és a számszerű következtetések részletekbe menő, tételes ellenőrzésével. Mégsem kerülhetők meg a következő megjegyzések.

Az az első részben képviselt nézet, hogy „1989-ben a magyar gazdaság nem volt válságban” (75. o.), ebben a formában aligha tartható. Ha nem lett volna válság, nem lett volna rendszerváltás. Az ugyanezen az oldalon közölt számokkal kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy a *Barabás-Hamecz-Neményi* [1998] 664. oldalán közölt 4. táblázat szerint 1989-ben a nettó konszolidált adósság a BHT = GDP 44,0 százaléka volt, ebből belföldi -12,0 és külföldi 56,0 százalék, az államháztartás bruttó adóssága pedig 72,3 százalék. Ennél lényegesen fontosabb, hogy a hazai és nemzetközi környezet tárgyalásából számos fontos elem kimaradt. Kimaradt az 1945. évitől alapvetően különböző nemzetközi helyzet. 1945 után, a Szovjetunió akkori súlya és Kína kommunista országgá válása folytán, az Egyesült Államok alapvető fontosságú nemzeti érdeke volt Nyugat-Európa és Japán gyors újjáépítése, és a második világháborús ellenfelek szoros szövetségessé tétele. 1989 után az egyetlen szuperhatalomnak már nem fűződött ilyen határozott nemzeti érdeke Kelet-Közép-Európa gyors gazdasági talpraállításához. Alig esik szó a keleti piacok ezzel szorosan összefüggő összeomlásáról, noha ez fontos, sőt akár alapvető oka volt a válság kimélyülésének, mert a hazai vállalatok nagy része piac nélkül maradt, és kérdéses, hogy más piacokra való átállításukat milyen mértékben lehetett volna jobban megoldani, mint ahogy ez történt. A harmadik részbe szorult az európai integráció, noha ez is már azonnal a rendszerváltást követően a nemzetközi környezet alapvető fontosságú eleme volt. Az eseményeket és a követett gazdaságpolitikát döntő módon határozta meg ugyanis a kelet-közép-európai országoknak az a törekvése, hogy a lehető leghamarabb, az ezzel kapcsolatos problémákra és következményekre való tekintet nélkül, az EU teljes jogú tagjai legyenek. Nyilván ennek a törekvésnek volt a velejárója a nemzetközi pénzügyi intézmények ajánlásainak különösebb kritika nélküli követése is. A kelet-európai országok törekvéseihez hasonló mértékben volt fontos elsősorban az unió magjának, az uniót kezdeményező hat államnak az a törekvése, hogy a folyamatban lévő kimélyítést ne veszélyeztesse a kibővítés. Az egész könyvből hiányzik a privatizáció tárgyalása, noha ez is alapvető módon határozta meg az eseményeket. A kiinduló helyzet tehát nem egyszerűsíthető le azokra a makroökonómiai mutatókra – az államháztartás és a folyó fizetési mérleg hiányának, valamint az államháztartás belső adósságának és a külső adósságnak a nagyságára –, amelyekre a szerző koncentrált.

Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a szerző érvelése azokkal a kérdésekkel kapcsolatban, amelyekkel foglalkozik, ne lenne megfontolandó. Nem jelenti azt sem, hogy a válság megfelelő intézkedésekkel ne lett volna enyhíthető, és hogy az ebben az időben ténylegesen követett gazdaságpolitika ne járult volna hozzá a válság elmélyüléséhez. Tény az is, hogy a Reagan-adminisztrációt felváltó Bush-kormány egyik első intézkedése volt azonnal – 1989 elején – a Brady-terv előterjesztése a nemzetközi adósságválság megoldására (vö. *Williamson* [1990], *Kuczynski-Williamson* [2003] és *Szakolczai* [2005]), és hogy mindmáig tisztázatlan, miért nem került sor ennek megfelelő kelet-közép-európai alkalmazására. Ezeknek a kérdéseknek a szakszerű tudományos elemzése elkerülhetetlennek látszik.

Meg kell említeni azt is, hogy a szerző által leírtakhoz közelálló nézetet képvisel a szakma több világhíres képviselője is. Lester Thurow például a következőket írja: „Az

1990. évi német újraegyesítést követő helyzetre előretekintve senki sem hitt volna el olyan előrejelzést, hogy a német Bundesbank egy évtizedig tartó megszorító monetáris politikát és lassú növekedést fog rákényszeríteni Európára egy olyan inflációs ellenség ellen küzdve, amely nem létezett. Senki sem hitte volna el, hogy az európai politikai értelemben beletörődnek a kétszámjegyű munkanélküliségi arányszámokba, és ezeket normálisnak tekintik. Amit a németek tettek, teljesen fölösleges volt. Amerika, a földet is fölégető antiinflációs politika nélkül, jobb inflációs teljesítményt ért el az évtized végére, mint Európa. Ez a politika azonban sokkal kisebbé és gyöngébbé tette az európai gazdaságokat, mint egyébként lettek volna.” (Thurow [2000] 57. o.) Ugyanerről Irma Adelman: „A fejlődés befolyásolható a gazdaságpolitikával. [...] Amikor az 1950–1973-as időszakban az OECD-országok a gazdasági növekedésre koncentráltak, megkapták. Hasonlóképpen 1973 után, amikor a gazdasági stabilizációt állították a központba, tudatosan feláldozva a gazdasági növekedést és a foglalkoztatást, ez is megkapták (Adelman [2000] 128. o.).

Ez a szakmai rész néhány még általánosabb jellegű megállapodással is kiegészíthető. A világ és vezető hatalma méltán lehet büszke arra, ami 1945 után Nyugat-Európában és Japánban történt, de senkinek sincs semmi oka a büszkeségre az 1989 utáni kelet-európai gazdasági események okán. A volt szocialista országok transzformációs válságának méretei és kihatásai mellett nem lehet közönnnyel és azzal a megjegyzéssel elmenni, hogy ez elkerülhetetlen volt. Az átalakulást követő olyan mélyreható változások, mint a magyar születésszám meredek visszaesése, közismertek, de kevesen tudják, hogy más országok helyzete még ennél is rosszabb. A teljes termékenységi arányszám 1998-ra Bulgáriában 1,11-re, Lettorszáiban 1,09-re, a korábbi NDK területén pedig 1,06-ra esett vissza (Szukicsné [2000]), ami azt jelenti, hogy ezeknek az országoknak, népeknek vagy területeknek a lélekszáma – ha eltekintünk az átlagos életkor valószínű növekedésétől, valamint az esetleges migráció hatásaitól – egy generáció alatt a felére csökken. Rostow [2000] szerint a világon eddig egyedül Kelet-Európában volt tapasztalható vagy tapasztalható most is tényleges népességfogyás, itt azonban számos országban, Albániában, Csehországban, Észtországban, Lettorszáiban, Litvániában, Magyarországon, Moldáviában, Romániában, Oroszországban, Szlovéniában és Ukrajnában.

A világ egészének gazdasága sem tekinthető rendezettnek. Köztudott, hogy Latin-Amerikában az egy főre jutó nemzeti jövedelem a nyolcvanas években csökkent, és az átmeneti javulást megtörte a mexikói, a brazil és az ismételt argentin pénzügyi válság. Köztudott, hogy az egy főre jutó nemzeti jövedelem számos – különösképpen szegény – országban most is folyamatosan csökken. Köztudott, hogy súlyos problémák vannak a legfejlettebb országokban is: Japán – hosszabb távú minimális növekedése ellenére – időnként negatív növekedési ütemeket produkál, és az EU magja – eredeti hat tagállama – illetve az Egyesült Államok közti jövedelemkülönbség folyamatosan nő. Megismételve a recezió elején már leírtakat, ilyen körülmények között a világ közgazdaságtudományának szüksége van az új gondolatokra, a nonkonformista gondolatokra is.

Nem hallgathatók el azonban a következők sem. Egy 43 éves „külföldre szakadás” után hazatérő magyar számára joggal lehetnek kifogásolhatók a hazai viszonyok fontos elemei, főként ha a szerző ennek a 43 évnek a nagy részét a világ vezető bankjainál és a nemzetközi pénzügyi intézmények szakértőjeként töltötte el. Mindenkinek tudomásul kell azonban vennie, hogy azok a körülmények, amelyeket ott tapasztal, ahol dolgozni akar, rövid úton nem változtathatók meg. Nagy Pongrác könyveinek elutasítását nagyrészt stílusa is előmozdította vagy akár okozta.

Befejezésül: az itt részletesen ismertetett kötet már második kiadás, olvasója talán joggal várhatta volna legalább a könyvben szereplő legfontosabb idősorok meghosszabbítását és ezeknek a meghosszabbított idősoroknak a kommentálását. Sajnálatos, hogy az elemzés 1997-tel lényegében lezárul, vagy helyenként ennél kicsit később, és a második

kiadás alig bővebb az elsőnél. Szinte hihetetlen, hogy a Bokros-csomag óta már több mint 10, és a rendszerváltás utáni első kormány megalakulásától már több mint 15 év telt el. Az olvasót valószínűleg jobban érdekelné az, hogy mit kellene tennünk a jövőben, mint az, hogy mit tehattunk volna jobban 10 vagy 15 évvel ezelőtt.

Hivatkozások

- ADELMAN, I. [2000]: Fallacies in Development Theory and Their Implications for Policy. Megjelent: *Meier, G. M.–Stiglitz, J. E.* (szerk.): *Frontiers of Development Economics. The Future in Perspective.* The World Bank–Oxford University Press, New York, 103–134. o.
- BARABÁS GYULA–HAMECZ ISTVÁN–NEMÉNYI JUDIT [1998]: A költségvetés finanszírozási rendszerének átalakítása és az eladósodás megfékezése. Magyarország tapasztalatai a piacgazdaság átmenet időszakában, I. rész. *Közgazdasági Szemle*, 7–8. 653–674. o.
- KUCZYNSKI, P.–P.–WILLIAMSON, J. (szerk.) [2003]: *After the Washington Consensus. Restarting Growth and Reform in Latin America.* Institute for International Economics, Washington, D.C.
- NAGY PONGRÁC [2001a]: *Gazdaságpolitika.* Nyugat-Magyarországi Egyetem, Sopron.
- NAGY PONGRÁC [2001b]: *Mindenkinek: A rendszerváltás gazdaságpolitikája.* C.E.T. Belvárosi Könyvkiadó, Budapest.
- NAGY PONGRÁC [2003]: *From Command to Market Economy in Hungary Under the Guidance of the IMF.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- NAGY PONGRÁC [2004a]: *Mindenkinek: A rendszerváltás gazdaságpolitikája.* Második, bővített kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- NAGY PONGRÁC [2004b]: *A gazdasági rendszerváltás a kispadról.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004, 168 o.
- ROSTOW, W. W. [1990]: *The Economics of a Stagnant Population.* Megjelent: *Meier, G. M.–Stiglitz, J. E.* [2000]: *Frontiers of Development Economics. The Future in Perspective.* The World Bank–Oxford University Press, New York, 529–540. o.
- SAVANYÚ KÓRKÉP [2005]: *Savanyú kórkép.* Könyvajánló. *Világgazdaság*, július 25.
- STIGLITZ, J. E. [2002]: *Globalization and Its Discontents.* Allen Lane, an imprint of Penguin Books és W. W. Norton & Co., New York–London. Magyarul: *A globalizáció és visszasságai.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2003, 274 o.
- SZAKOLCZAI GYÖRGY [2005]: *A Washington Konszenzus és ami után következik.* *Külgazdaság*, 10. sz., előkészületben.
- SZUKICSNÉ SERFŐZŐ KLÁRA [2000]: *A termékenység változásának néhány jellemzője a legutóbbi nyolc évtizedben.* *Demográfia*, 4. sz. 445–476. o.
- THUROW, L. [2000]: *Creating Wealth.* Nicholas Brealey, London.
- WILLIAMSON, J. (szerk.) [1990]: *Latin American Adjustment: How much has happened.* Institute for International Economics, Washington, D.C.

Szakolczai György